

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
Вип. 15. 2011. С. 329–337.

Сергій ПАНИШКО

СТІЖКОВІ ГОРОДИЩА ВОЛИНИ

До категорії стіжкових городищ входить широке коло пам'яток, які об'єднує їхня зовнішня форма – це добре морфологічно виражене підвищення з відносно горизонтальним майданчиком, що використовувався для проживання. Такі пам'ятки з'являються в Центральній і Східній Європі (Німеччина, Чехія, Польща) в період пізнього середньовіччя і пов'язуються з феодалними замками. Згадуються вони і на Волині.

Активне дослідження стіжкових городищ у Польщі розпочалося у 30-х роках ХХ ст. Накопичення відомостей про цю категорію археологічних пам'яток дозволило їх узагальнити [Kaminska, 1966, s. 43–78]. Дослідниця виділила основні ознаки стіжкових городищ, що зводяться до наступних: 1) розташування в заплаві річки або на її краю; 2) округла або овальна форма насипу діаметром близько 30 м; 3) стіжкова форма (горизонтальна поверхня підвищення, інколи із западиною); 4) можливе існування додаткових укріплень у вигляді круглого валу та рову.

Виділені критерії не завжди чіткі і рівнозначні. Наприклад, говорячи про діаметр городищ, Я. Камінська розділяє їх на дві категорії – діаметром менше 50 м і більше. Стосовно додаткових укріплень у вигляді кругового валу та рову, то вони також не завжди присутні. Виходячи з цього, критерії виділення даної категорії городищ можуть бути зведені до трьох: їх стіжкової форми (насип з горизонтальним верхнім майданчиком), розміщенням на рівній ділянці місцевості та округлої форми. Перша ознака фактично обумовлена другою, прагнення підняти майданчик городища над рівниною. Зауважимо, що на земній поверхні заплави річок, що постійно нівелюються денудаційними процесами є одними із найрівніших (близьких до горизонтальних) ділянок місцевості.

Штучний характер насипу стіжкових городищ у дослідників не викликав сумніву. На це вказувала їхня морфологічна виділеність, правильність форми, топографічна виключність і наявність культурного шару. Інколи виникали проблеми з характеристикою оборонних укріплень таких городищ, особливо тих (а таких більшість), що не мали валів і ровів. Так, наприклад, П. Раппопорт, характеризуючи Турійське городище, спеціально відзначав, що воно *“не мало валів”* [Раппопорт, 1967, с. 45–46].

Однак, штучні укріплення не обмежуються валами та ровами. Стіжкові городища були укріплені іншим типом фортифікаційних споруд, насипним ескарпом. Цей тип укріплень широко застосовувався у I тис. до н.е. – I тис. н.е. [Панишко, 1995, s. 135–157]. Поява поняття *“стіжкове городище”* для означення насипних укріплень з горизонтальним майданчиком не випадкова. Вже у давньоруський час Стожком було назване місто, що розміщувалося на вершині конусоподібної гори висотою близько 40 м. Майданчик цього городища розміром 20,0×50,0 м не мав валів [Раппопорт, 1967, с. 33].

Вивчаючи оборонні споруди давньоруських городищ Волині, автор звернув увагу на близькість конструкції насипів дитинців давньоруського Каменя та Коршівського городища [Панишко, 1992а, с. 119]. Пізніше, у дисертаційній роботі до цієї групи пам'яток були віднесені і досліджений шляхом археологічних розкопок дитинець другого Любомльського городища та стаціонарно не вивчені на той час городища в Турійську і Ветлах [Панишко, 1997б, с. 18]. Нині вивчена конструкція насипу Ветлівського [Панишко, 1997а] і проведені обстеження В. Гаврилюком на Турійському городищі [Гаврилюк, 1997], що розширило джерельну базу дослідження. На сьогоднішній день у нашому розпорядженні є результати стаціонарних розкопок п'яти стіжкових городищ Волині: у м. Камені-Каширському (літописний Камінь), с. Коршів Луцького району, смт Турійську (літописний Турійськ), м. Любомлі (літописний

Любомль), с. Ветли Любешівського району (рис. 1). Причому, на чотирьох з них, окрім Турійського городища, досліджено конструкцію самих стіжкових насипів.

Схарактеризуємо ці пам'ятки за наступними ознаками: 1) співвідношення стіжкових городищ з оточуючими їх синхронними археологічними комплексами (як правило, вони знаходяться на місці дитинців давньоруських городищ); 2) внутрішня конструкція стіжкового насипу; 3) періодизація процесу укріплення ділянки стіжкового городища.

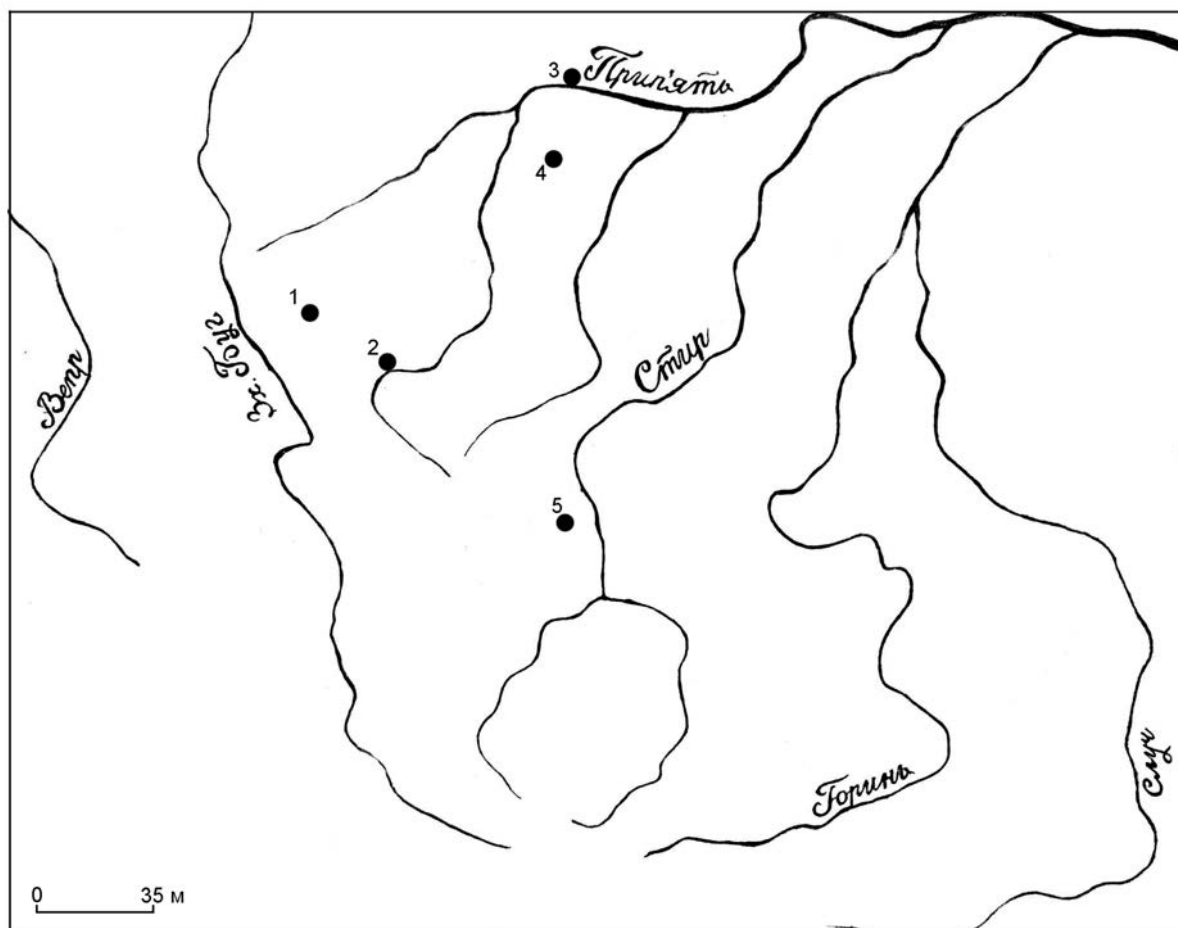


Рис. 1. Стіжкові городища Волині: 1 – Любомль; 2 – Турійськ; 3 – Ветли; 4 – Камінь-Каширський; 5 – Коршів

Fig. 1. Hill-forts of Volhynian area: 1 – Luboml; 2 – Turiysk; 3 – Vetly; 4 – Kamin-Kashyrskiy; 5 – Korshiv

Городище в м. Камінь-Каширський

Пам'ятку обстежував П. Раппопорт, досліджував С. Панишко [Раппопорт, 1967, с. 101–102; Панишко, 1990]. Городище є дитинцем літописного Каменя, що в літописі вперше згаданий 1262 р. На момент першого обстеження у 1961 р. городище являло собою насип висотою до 6,0 м з крутими схилами. Його майданчик мав розміри 75×100 м (рис. 2, 1). У середині 60-х років тут був споруджений адміністративний будинок, що привело до нівелювання центральної частини та східного краю пам'ятки. Однак, стіжкова форма городища збереглася.

На південь від дитинця простягалося окольне місто Каменя. Встановити розміри останнього поки що важко, однак розміщення сучасних вулиць та спостереження за будівельними роботами дозволяє припустити, що його площа становила не менше 5 га. З метою дослідження оборонних споруд у південно-східній частині городища був закладений розкоп I розміром 4×10 м. На жаль, більшу частину площі розкопу займала пізня сміттева яма, однак його південна стінка дала чітку стратиграфію (рис. 2, 2).

Насип раннього оборонного валу городища складався з кількох підсипок і лежав на культурному шарі давньоруського часу. Останній містив фрагменти вінчиків і наконечник стріли другої половини XIII ст. Основу насипу валу складав світлий пісок, до якого з внутрішнього боку прилягали підсипки із жовтої глини та сірого ґрунту. Лінза світлого піску оконтурювалася слідами впливу вогню (зола, вугілля). У нижній частині насипу простежувались прошарки чорнозему та гумусу із вкрапленням вугілля. Висота валу становила близько 1,0 м. У насипі валу траплялися фрагменти кераміки XII–XIII ст.

Описані вище укріплення були перекриті потужною підсипкою, що піднімала дитинець Каменя на 2,0 м і надавала йому стіжкової форми. У центрі городища на ділянці розкопів II і III потужність цієї підсипки нині є дещо меншою – 1,5 м, хоча зафіксована II. Раппопортом висота насипу городища у 6,0 м на початку 60-х років XX ст. вказує, що у давньоруський час вона була більшою.

Отримані матеріали дозволяють датувати виявлені оборонні споруди. Поселення на

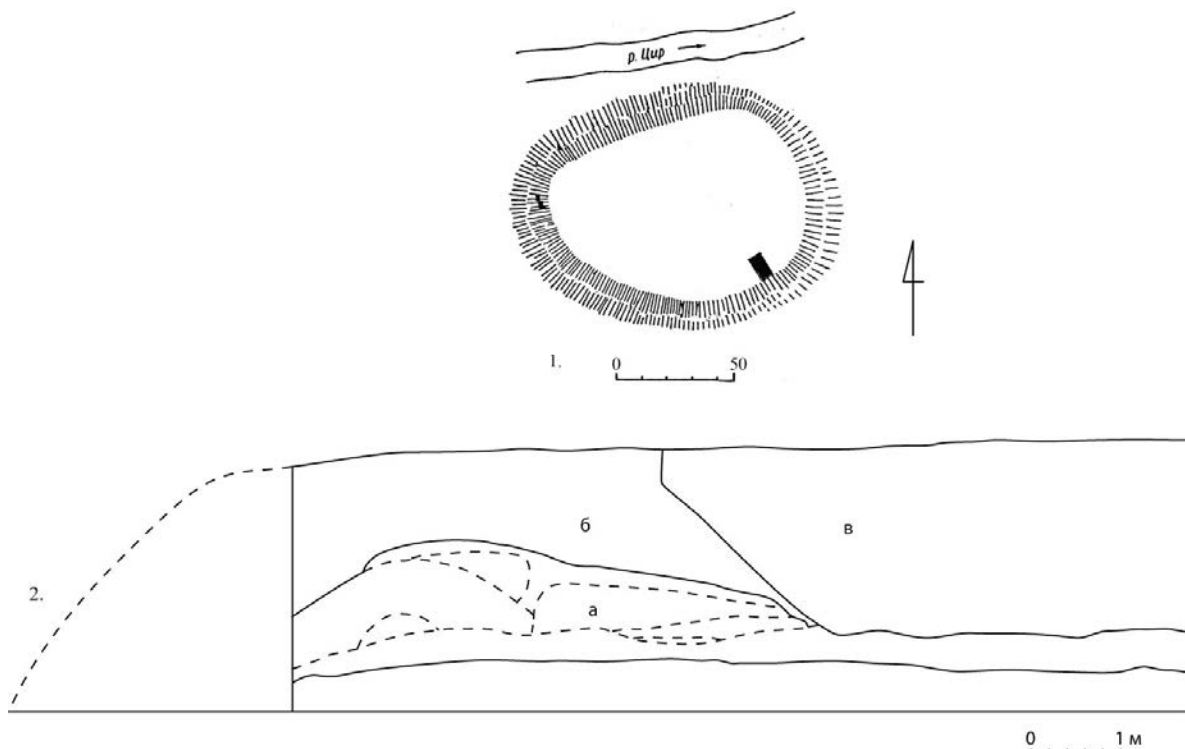


Рис. 2. Городище у м. Камінь-Каширський: 1 – план; 2 – розріз укріплень (а – укріплення XIII ст.; б – нівелююча підсипка; в – сміттєва яма)

Fig. 2. Hill-fort near Kamin-Kashyrskyi

місці дитинця Каменя виникло не раніше XII ст., однак перші укріплення у вигляді валу тут були зведені у післямонгольський час. Датування підсипки, що надала городищу стіжкової форми, можна провести, аналізуючи керамічний матеріал в її нижніх шарах. Тут було багато вінчиків XIV ст., які у жодному випадку не виявлені у насипі більш раннього валу та підсипки, що його обмежувала з внутрішньої сторони. Такою ж була ситуація і в центрі городища. Тут добре датовані дерев'яні конструкції XII–XIII ст. перекривались шаром XIV ст. Отже, спорудження стіжкового городища у Каміні з впевненістю можна віднести до рубежу XIII–XIV ст.

В ході дослідження Камінського городища виявлений об'єкт, що відноситься до нового періоду його історії, але який, безперечно, може бути використаний для реконструкції зовнішнього вигляду укріплень стіжкового городища. У південно-західному куті розкопу I на глибині 1,2 м від сучасної поверхні майданчика зафіксована цегляна стіна, що йшла по краю городища. Стіна стояла на забутовці потужністю 0,3 м. Збереглося 6 рядів кладки з цегли

розміром 34,0×16,0×8,0 см. Цегла світло-коричневого кольору, з поздовжніми пальцевими заглибленнями орієнтовно може бути датована пізньосередньовічним часом. Очевидно, в давньоруський час майданчик городища по периметру був укріплений дерев'яним частоколом (стіною).

Коршівське городище

Пам'ятка вивчалася П. Раппопортом та С. Панишком [Раппопорт, 1967, с. 60; Панишко, 1989; 2009]. Городище складається з двох частин – дитинця, що є власне стіжковим городищем, і захищеного валом околиного міста. Загальна площа комплексу понад 6,0 га (рис. 3, 1). Дитинець городища (стіжок) підвищується над рівнем заплави на 3,0 м, розміри його майданчика 65×50 м. З метою дослідження внутрішньої конструкції стіжкового насипу дитинця на його північно-західному краю закладена траншея розміром 1,0×13,0 м, яка виявляла наступний стратиграфічний розріз (рис. 3, 2).

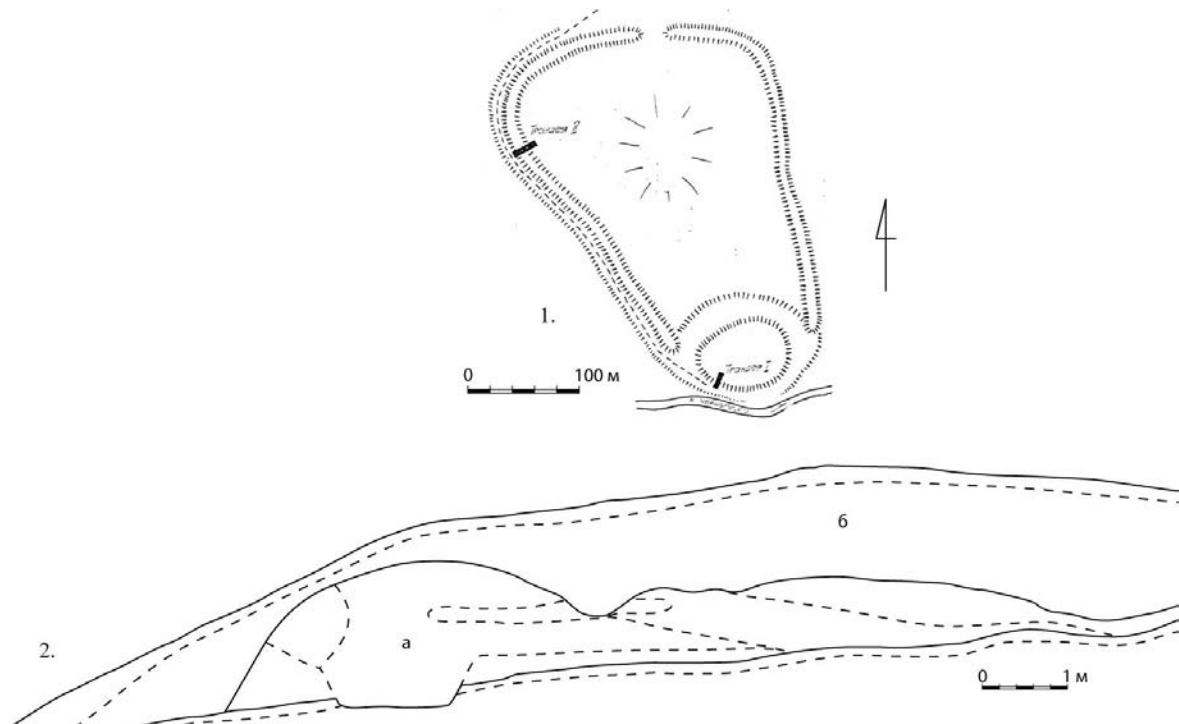


Рис. 3. Коршівське городище: 1 – план; 2 – розріз укріплень (а – укріплення XI ст.; б – нівелююча підсипка)

Fig. 3. Korshiv hill-fort: 1 – plan; 2 – section of fortification (a – fortification from XI century; б – leveling embankment)

Досліджена ділянка була заселена починаючи з VIII ст. Однак, будівництво оборонних споруд тут розпочалося не раніше XI ст. Тоді була знівельована поверхня схилу і споруджений об'єкт, частина якого була досліджена в межах траншеї (яма № 2). Після цього по краю городища був насипаний вал шириною 6,0 м і висотою зовнішнього фасу до 4,0 м. Оскільки вал був насипаний на попередньо знівельованому схилі, то його нижню частину фактично становив насипаний ескарп з висотою фасу близько 1,0 м. Основу насипу валу становив змішаний ґрунт, його передню частину – гумус з вкрапленнями обпаленої глини, внутрішню – гумус з вкрапленнями вугілля. Внутрішню полу валу перекривала підсипка з суміші глини, вугілля, обмазки. У насипі валу знайдені фрагменти давньоруської кераміки, найпізніші з яких датуються XI ст., отже, вал насипаний у ранньофеодальний час, принаймні кераміки з валикоподібними вінчиками в його насипі не виявлено.

Описані вище укріплення перекривалися нівелюючою підсипкою потужністю до 1,5 м з культурного шару темного кольору, що містила матеріали переважно XI – початку XII ст. В ній також виявлено кілька фрагментів валикоподібних вінчиків. Знахідки останніх вказують

на нижню хронологічну межу здійснення підсипки – XII ст. Про це свідчить, по-перше, масовість більш раннього матеріалу в її тілі, а, по-друге, те, що вінчики XII–XIII ст. знайдені близько від сучасної денної поверхні стіжкового насипу, а отже могли потрапити туди вже після здійснення підсипки.

Масовий археологічний матеріал з Коршівського городища вказує на те, що його інтенсивне функціонування припинилося десь в середині XII ст. У цьому випадку постає проблема датування насипки стіжкового городища у Коршеві. Очевидно, вона здійснена у другій половині XII–XIII ст., можливо, ще пізніше, коли Коршів вже занепав, але життя на ньому все ж продовжувалося, на що вказує як незначний керамічний матеріал, так і індивідуальна знахідка – арбалетний болт. У цьому випадку не виключений хронологічний розрив невеликого стіжкового городища з попереднім великим центром площею понад 6,0 га. Зрештою, доводиться констатувати, що питання вужчого датування спорудження стіжкового насипу на місці дитинця Коршівського городища залишається відкритим і потребує подальших досліджень. І це не єдина проблема цієї пам'ятки. Як видно з карти поширення стіжкових городищ Волині (рис. 1), Коршів територіально відірваний від основного району їхнього поширення.

Ветлівське городище

Пам'ятку обстежував П. Раппопорт, досліджував С. Панишко [Раппопорт, 1967, с. 45; Панишко, 1997а]. Стіжкове городище є частиною давньоруського поселенського комплексу, що окрім власне городища, включає і поселення розміром 70×100 м (рис. 4, 1). Ці пам'ятки розміщені на незначному підвищенні в заплаві р. Прип'яті. Ветлівське городище має добре морфологічно виражену стіжкову форму, це майже круглий насип висотою 2,0 м над рівнем заплави з горизонтальним майданчиком діаметром 45,0 м. Будь-яких слідів валу та рову навколо насипу не простежується. Для вивчення конструкції насипу майже від центру майданчика до його північно-західного краю була прокладена траншея розміром 1,0×20,0 м. Стратиграфія культурних нашарувань на дослідженій ділянці виглядала таким чином (рис. 4, 2).

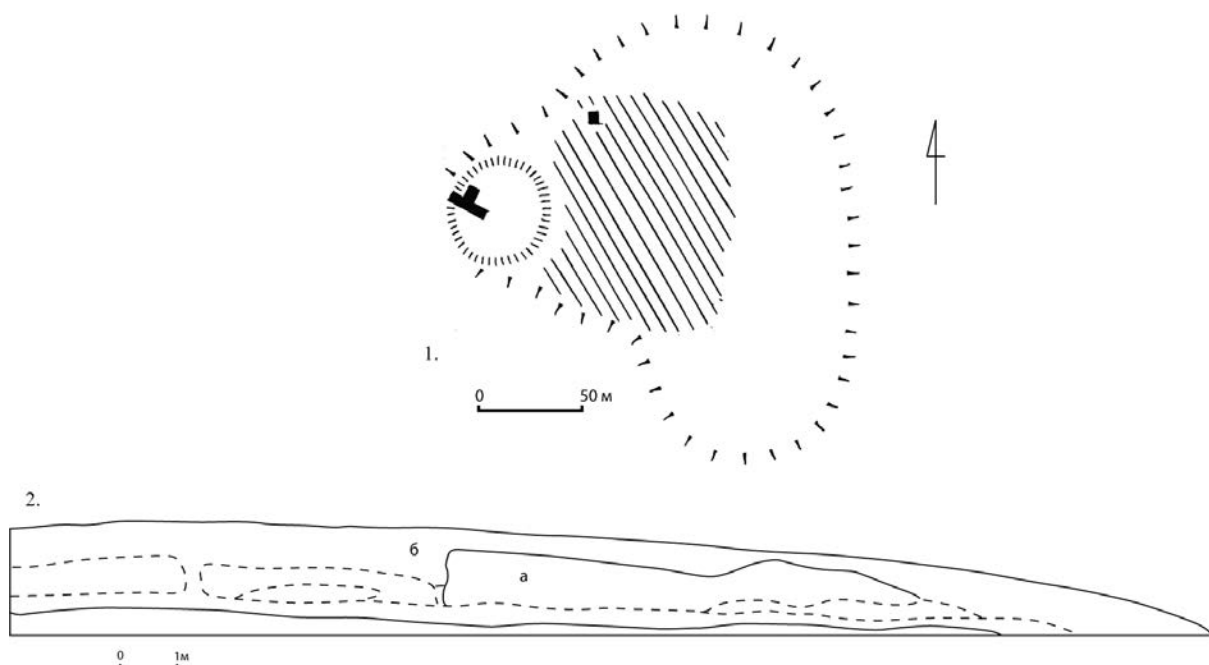


Рис. 4. Ветлівське городище: 1 – план; 2 – розріз укріплень (а – укріплення XIII ст.; б – нівелююча підсипка)

Fig. 4. Vetyly hill-fort: 1 – plan; 2 – section of fortification (a – fortification from XIII century; b – leveling embankment)

Безпосередньо на матеріку залягав шар давнього похованого глейового ґрунту потужністю 0,2 м без слідів культурної діяльності людини. На ньому простежувалась низка підсіпок, які можна згрупувати за трьома ділянками. З зовнішнього краю городища простежувався валоподібний насип з однорідної жовтої глини шириною 7,0 м і висотою 0,9 м. До нього з внутрішньої сторони прилягала споруда шириною 4,5 м, що розміщувалася на підсіпці потужністю 0,5 м. Та обставина, що в траншеї № 2, яка була прирізана до попередньої, зафіксовано продовження зовнішньої стінки цієї споруди, причому вона повторювала контури майданчика, на протязі 6,0 м, вказує на її кільцевий характер. І, нарешті, внутрішній простір житлового майданчика городища діаметром близько 15,0 м також був підсипаний. Кільцева споруда датована керамікою середини – другої половини XIII ст.

Очевидно, після зведення перших оборонних укріплень на Ветлівському городищі населення проживало тут недовго і залишило це місце поступово, на що вказує бідність речового матеріалу. Водночас можна говорити про збереження оборонної ролі цієї пам'ятки і в час припинення функціонування тут поселення. Саме тоді на місці попередніх укріплень здійснена нівелююча підсіпка потужністю до 0,5 м, що надала городищу стіжкової форми.

Поселення Ветли як центр окремої волості-сотні вперше згадане у 1366 р. в одному з польсько-литовських договорів про розмежування володінь на Волині. І хоча масовий археологічний матеріал цього часу відзначений в урочищі Старе село, автор схильний ототожнювати Ветли 1366 р., принаймні як адміністративного центру, саме з городищем.

Городище “Фосія” у м. Любомлі

Пам'ятку обстежував П. Раппопорт, шурфував С. Панишко [Раппопорт, 1967, с. 50; Панишко, 1994]. Стіжкове городище являє собою дитинець давньоруського Любомля, вперше згаданого в літописі 1287 р. Дитинець знаходився у південно-східній частині давньоруського міста, на схід від нього простягається заболочена місцевість.

Стіжкове городище Любомля було дуже пошкоджене в ході будівельних робіт. У 1930-х роках в насипі був споруджений великий підвал-склад, а у 60-х роках XX ст. на майданчику пам'ятки зведений обеліск Слави і знівельована його західна частина (рис. 5, 1).

Городище являє собою круглий насип діаметром 60,0 м. Про висоту майданчика П. Раппопорт не говорить, вказуючи, що давньоруське городище було дуже пошкоджене під час будівництва середньовічного замку.

Для встановлення характеру насипу городища у північно-західній частині його майданчика (на місці в'їзду) був закладений розвідковий шурф розміром 3,0×1,0 м. Рівень початку виїмки ґрунту лежав на 1,3 м нижче від рівня майданчика городища. Стратиграфія нашарувань у шурфі виглядала таким чином (рис. 5, 2).

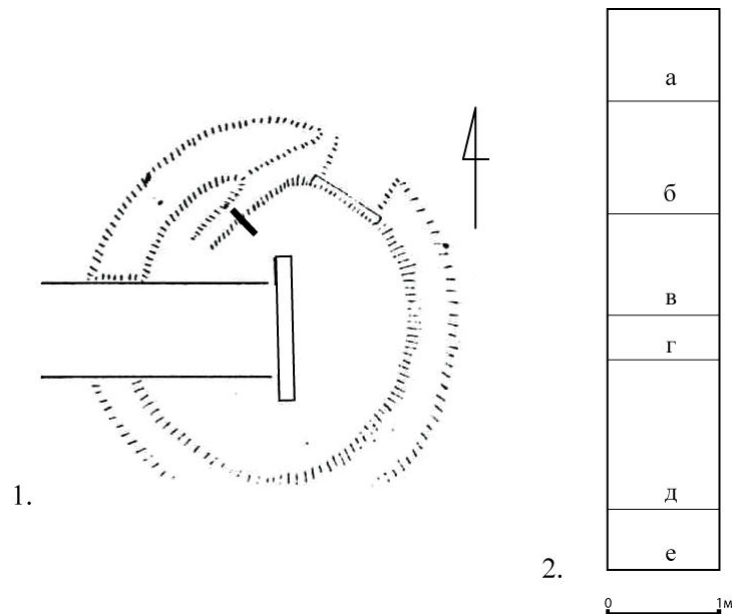


Рис. 5. Городище “Фосія” у м. Любомль: 1 – план; 2 – розріз нівелюючої підсіпки (а – будівельне сміття новітнього часу; б – біла утрамбована глина; в – темний ґрунт з глиною; г – біла глина; д – темний ґрунт з домішками глини; е – передматериковий шар)

Fig. 5. “Fosia” hill-fort in Luboml: 1 – plan; 2 – section of leveling embankment (a – modern architecting trash; б – white solid clay; в – black clayish soil; г – white clay; д – dark soil with a little amount of clay; е – main ground)

На передматериковому шарі була здійснена грандіозна підсіпка потужністю 3,6 м, яка почергово складалася із: 1) темного ґрунту з домішками глини (1,3 м); 2) білої глини (0,4 м); 3) темного ґрунту, перемішаного з глиною (0,9 м); 4) білої дуже утрамбованої глини (1,0 м). Можливо, ця підсіпка була здійснена одночасно. Вище лежав шар будівельного сміття новітнього часу (слід мати на увазі, що шурф розпочинався на 1,3 м нижче від рівня майданчика).

У передматериковому шарі на ділянці шурфа жодних знахідок не виявлено, однак найраніші знахідки на ділянці городища датуються XIII ст., що дозволяє датувати описану вище потужну підсіпку пізнішим часом, очевидно, межею XIII–XIV ст.

Турійське городище

Нині зруйновану пам'ятку обстежував П. Раппопорт, досліджував В. Гаврилюк [Раппопорт, 1967, с. 45–46; Гаврилюк, 1997]. Городище є дитинцем літописного Турійська, що вперше згаданий 1097 р. Майданчик городища правильної округлої форми мав діаметр понад 100,0 м і підвищувався над низиною на 2,5 м. Вали на городищі не прослідковувалися, а рів оточував весь насип.

Оскільки насип стіжкового городища повністю знищений, питання про його конструкцію і час спорудження залишається відкритим, однак встановлено час функціонування городища – X–XIV ст. Дослідження В. Гаврилюка на місці зруйнованої пам'ятки виявили тільки одну господарську яму XII–XIII ст. Аналіз отриманого цим дослідником масового керамічного матеріалу з культурного шару дозволяє встановити загальну динаміку розвитку пам'ятки.

Поселення на місці городища виникло у X ст., при чому зафіксовані тільки поодинокі фрагменти кераміки цього часу. Масовий керамічний матеріал (фрагменти валикоподібних вінчиків) відноситься до XII–XIII ст. Очевидно, він відображає етап у зростанні цього невеликого міського центру. Поруч із керамікою XII–XIII ст. виявлено і фрагменти вінчиків XIV–XV ст., що вказує на продовження заселення городища і в пізньосередньовічний період.

Переважає більшість стіжкових городищ Волині розміщується у поліській зоні, де поширені рівнинні перезволожені ландшафти. Єдиним виключенням є Коршівське городище, хоча і воно знаходиться на заплаві р. Черногузка. Проведені дослідження дозволяють віднести появу населених місць на ділянках стіжкових городищ у Коршеві і Турійську у кінці I тис., а у Камені, Любомлі і Ветлах у другій половині XII – першій половині XIII ст. Майже всі вони виступають як адміністративні центри волостей у 1366 р. Виключенням з цього ряду є Коршівське городище. Натомість городища у Камені-Каширському, Любомлі, Турійську, Ветлах чітко виділяються у поліську групу стіжкових городищ Волині.

На цих пам'ятках в межах давньоруського періоду їх функціонування виділяється два періоди оборонного будівництва. Перший – спорудження кільцевих укріплень у середині – другій половині XIII ст. Другий – насипання стіжкових городищ на межі XIII–XIV ст. Хронологічний проміжок між ними невеликий, не більше півстоліття, однак прийоми фортифікаційного будівництва суттєво відрізняються.

Активне спорудження городищ у волинському Поліссі у середині – другій половині XIII ст. пов'язується з феодалізацією цього регіону та діяльністю Олекси, будівничого князів Василька Романовича та Володимира Васильковича. Такі містечка виконували функції дрібних адміністративних центрів та оборонних пунктів від литовських набігів. Прийоми їхнього укріплення були традиційними – спорудження кільцевого рову, валу і дерев'яних конструкцій на його вершині. На межі XIII–XIV ст. на дитинцях цих малих феодальних міст проводилася загальна підсіпка, що надає їм стіжкової форми. Масштабність робіт вказує на організований, державний характер їхнього проведення. Така концентрація сил могла бути досягнута у часи правління Юрія Львовича.

За зовнішніми ознаками стіжкові городища Полісся нагадують польські. Основним земляним укріпленням цих пам'яток був насипний ескарп. Він дозволяв одночасно вирішити два завдання: створював оборонний фас і піднімав рівень житлового майданчика городища, що

в умовах рівнинної місцевості і зростання зволоження у XIII ст. було оптимальним напрямком реконструкції городищ.

Вплив Польщі на появу городищ стіжкової форми на Волині в цілому може бути визнаний, однак слід відзначити, що ці пам'ятки по відношенню до всіх городищ, що в той період існували на Волині, становили меншість. Важливо інше. Польські стіжкові городища в переважній більшості випадків мали невеликі розміри і з'являлися на незаселених місцях, що переконливо вказує на їхній лицарський характер (замки). Натомість, на Волині всі стіжкові городища на межі XIII–XIV ст. з'являлися на місці більш ранніх, укріплених кільцевими валами і ровами. Окрім Турійського городища, на цих пам'ятках не знайдено коштовних виробів та дорогої зброї, що могли належати феодалам. Все це вказує на роль стіжкових городищ як дитинців малих феодальних міст Полісся у XIV ст. Підкреслимо, що ці городища 1366 р. згадуються як центри сотень-волостей Володимирського князівства [Панишко, 1992б, с. 28–30].

Слід відзначити, що не всі поліські городища і прикордонні фортеці XII–XIII ст. стали стіжковими. До таких можна віднести Ратно, Яревище. Хоча, приклад Ратенського замку, докладно описаного у 1512 р. [Грушевський, 1898, с. 30–31], може допомогти у реконструкції забудови невеликих адміністративних центрів Полісся XIV–XV ст.

Стіжкові городища на Поліссі слід розглядати як один із етапів розвитку містобудування в регіоні, що зумовлений специфічними кліматичними, соціально-економічними та зовнішньополітичними умовами. Результати їхніх подальших досліджень, безумовно, стануть важливим джерелом для дослідження процесу феодалізації Волинського Полісся на межі XIII–XIV ст., періоду, що надзвичайно вузько висвітлений у писемних джерелах.

Другим напрямком вивчення стіжкових городищ у регіоні можуть стати дослідження подібних пам'яток, що мають мініатюрні розміри. Такі насипи, зокрема, відомі у с. Гірка Полонка Луцького району та с. Фалемичі Володимир-Волинського району Волинської області. Не виключено, що тут ми маємо справу з невеликими пізньосередньовічними садибами-замками.

ЛІТЕРАТУРА

Гаврилюк В. П.

1997 Звіт про археологічні дослідження давньоруського Турійська в 1996 р. – Луцьк. – 4 с.

Грушевський М. С.

1898 Описи Ратенського староства з 1500–1512 рр. // Записки НТШ. – Львів. – Т. XXVI. – Кн. VI. – 40 с.

Панишко С. Д.

1989 Звіт розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати розвідкових робіт в Ківерцівському та Луцькому районах Волинської області у 1988 р. – Луцьк. – 12 с. // Фонди Волинського краєзнавчого музею. – ДМ N 20277.

1990 Звіт Давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати досліджень у 1989 р. – Луцьк. – 14 с. // Фонди Волинського краєзнавчого музею. – ДМ N 21956.

1992а Дослідження оборонних споруд на давньоруських городищах Волині // Археологічні дослідження, проведені на території України, протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К. – С. 111–119.

1992б Структура Волинської землі в середині XIV ст. // Родовід. – № 3. – С. 26–30.

1994 Звіт Давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати робіт у 1993 р. – Луцьк. – 10 с. // Фонди Волинського краєзнавчого музею. – А N 14136.

1997а Звіт Давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про роботу у 1996 р. – Луцьк. – 5 с. // Фонди Волинського краєзнавчого музею. – ДМ N 55430.

- 19976 Формування території Волинської землі у XII – на початку XIV ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К.: Інститут археології НАН України. – 24 с.
- 2009 Коршівське городище // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк. – № 13 – С. 67–73.

Панишко С. Д.

- 1995 К вопросу о влиянии естественных факторов на фортификационное строительство в западных регионах СНГ в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. // *Slavia antiqua*. – Т. XXXVI. – S. 135–157.

Pannonopm П. А.

- 1967 Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // *МИА*. – № 140. – 241 с.

Kaminska J.

- 1966 Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV wieku // *Prace i materiały museum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi*. – Łódź. – No 13. – S. 43–78.

Sergij PANYSHKO

CONICAL HILL-FORTS OF VOLHYNIAN REGION

The article is dedicated to researches of conical hill-forts, discovered in Polissia region. They represent a particular stage of the development of city-building on this area. Their features determined by specific climatic, social-economical and political circumstances.